

Gerstner Károly, A német vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban

Nyelvtudományi Értekezések 145. sz.
Akadémiai Kiadó, Budapest, 1998. 146 l.

A címbeli „újabb etimológiai szótárak” megjelölés aligha kelt bizonytalanságot az olvasóban: a szerző a TESz. és az EWUng. szembesítésével ad elemző áttekintést a magyar nyelv német eredetű jövevényelemiről, átvételeiről. GERSTNER KÁROLY egyik szerzője és egyik szerkesztője volt az EWUng.-nak. Ez a tény nemcsak most közreadott munkáját (a szerző szerint, „füzetét”) hitelesíti, de újabb hitelesítő bizonyítékát adja annak a műhelymunkának is, amellyel legutóbbi etimológiai szótárunk elkészült. A Bevezetés kettős hasznosítási lehetőségről szól: egyrészt „kiegészítő mutató készült az EWUng.-Register mellé” (6), másrészt „az egyes kategóriákban található szavak további, mélyebb elemzés alapjául szolgálhatnak” (uo.). Az elsőként megjelölt hasznosítási lehetőség maga is kettős tartalmat és tanulságot hordoz: egyrészt a német szavak tartományának példájával bizonyítja és ösztönzi egy ily módon kitégítható, „elemző” típusú mutató lehetőségét és felettebb hasznos voltát, másrészt ez a „kiegészítő mutató” (6) éppúgy hasznosítás is

már, amiként a Register (Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Band III. Herausgeber LORÁND BENKŐ. Redakteure KÁROLY GERSTNER und LÁSZLÓ HORVÁTH. Akadémiai Kiadó, Bp., 1997.) is az volt.

A tájékozódást ezúttal érdemes (a szokásos szerkesztési eljárás szerint) a kötet végére helyeztet „Statisztikai adatok”-kal (120) kezdeni. Az alig féloldalmi adatsor a fejezetek rendjét követve közli a számokat — rövid szöveges összegző kiegészítéssel: „Ebben a tanulmányban ténylegesen 2 973 olyan szó található, amelyet a TESz., vagy az EWUng., vagy mindkettő német vonatkozásúként tárgyal. A két szótár közötti eltérések miatt 2 823 német vonatkozású lexéma található az EWUng. szócikkeinek különböző részein, közülük 2 421 a szócikkek kiemelt helyén, tehát címszóként, illetve alcímszóként. Ez az EWUng. 14 052 hasonló helyzetű lexemájának a 17,22%-a. ... Az EWUng.-ban 249 új, a TESz.-ben semmilyen formában nem szereplő német vonatkozású lexéma található” (i. h.). A 17,22%-os arány nem meglepő, most mégis érvelő adat. Az a tény ugyanis, hogy majd minden ötödik címszó helyzetű szó német vonatkozású, azt igazolja, hogy GERSTNER KÁROLY helyesen döntött, amikor ezt a szócsoportot választotta új típusú, új módszerű elemzése tárgyául. A „német vonatkozású” megjelölés pedig a tanulmány címében is kiemelődik, illetve a Bevezetésben is kellő nyomatékot kap: „hangsúlyozottan német vonatkozású anyagot mutatok be, azaz nemcsak »tisza« jövevényszókat, vagyis magyar morfológiai szempontból elemezhetetlen fonémasorokat (*bognár, cél, friss, kalmár* stb.), hanem német mintájú tükörcépződményeket (*felhőkarcoló, natúrszelet, hangulat* stb.), a német nyelv közvetítésével a magyarba került szavakat (*butik, krizantém, majolika* stb.) és egyebeket is” (6). A német eredetűek határának ezt a kitágítását — minthogy ugyanannak a nyelvi érintkezésnek, ugyanannak a közvetlenebb vagy áttételesebb hatásnak a dokumentumai — nemcsak helyeselni lehet, hanem bátorítani is kell. Természetesen csak azzal az árnyalatokat világosan megkülönböztető szemlélettel és leírási móddal párosítva, amely nem „összetereli” csupán a német nyelvhez így-úgy köthető magyar szavakat, hanem éppen a különbözőségükre világít rá. Az ilyen szemléletű elemzésnek ezért nem a bizonytalanságát, hanem a valóságos nyelvi helyzethez, körülményekhez való pontos igazítását mutatják meg az új és az új megnevezésű kategóriák: „Mögöttes német eredet” (91—5), „Másodlagos és kiegészítő adatok” (103—17), tükörcépződmények (6), illetve tükörjelenségek (110—3). Egy példa-, azaz jelenségszortba kerültek a „Közvetített és kétszeres átvételű jövevényszók” (67—76). Ahogy együtt tartásukra, úgy külön tárgyalásukra is lehet érveket találni. Ennek a csoportosítási dilemmának a mérlegelésénél fontosabb azonban az, hogy a mostani megoldásban is világosan elkülönülnek az alcsoportok: a közvetített átvételek között az „*x indítónyelv [igy!] — német közvetítés*” (67—74), „német indítás — *x közvetítés*” (74) csoportja, illetve a kétszeres átvételek között az ún. „»és«-típus” (74—5) meg az ún. „»később ... is« típus” (75—6). Ez utóbbi a TESz.-ben nem szerepel, azaz „vagy csak a kétszeres átvétel ténye áll az etimológiai bevezető mondatban, vagy pedig német közvetítéssel számol” (75) a TESz. Jövevényszavaink etimológiai kutatásának ez az árnyaltabb vizsgálati módja számos következménnyel jár, nem utolsósorban például nagy mértékben érinti — mert csökkenti — a nemzetközi szavak állományát. CZIGÁNY LÓRÁNT nagy figyelmet keltett esszéjében („Államosított szavaink átvilágítása, avagy szótáríróink diszkrét bája”: Kortárs 1999: 1—32) magát a nemzetközi szó kategóriát is törlendőnek tartja, mondván: „Ez önellentmondás, fából vaskarika, mert nincs »nemzetközi nyelv«, következésképpen nem lehet »nemzetköziül« beszélni” (5), s ezért úgy véli, hogy „Egy következő szótárban talán már nem lesz szükség a nemzetközi szavak mankójára” (6). Ezt a „mankót” aligha hajlíthatjuk el (függetlenül attól, hogy miként nevezzük meg), minthogy az is nyelvi, nyelvtörténeti tény, hogy egy-egy jövevényszó nemcsak egyetlen nyelvből vagy nem csupán kétszeres átvétellel jutott nyelvünkbe, hanem széles elterjedtségű szóként több irányból, nemegyszer földeríthetetlen intenzitással, erősorrenddel. (Tanulságos ebből a szempontból is, hogy CZIGÁNY LÓRÁNT a vándorszókat is megcsípkedi ugyan a motiváció miatt, de velük békülékenyebb: „[A vándorszó] természetesen elfogadható, bár kissé költői megfogalmazás, szinte látom a szavakat, amint hamuban sült pogácsá-

val útra kelnek”: i. h. 5—6.) Az ún. nemzetközi szavakat illetően a teljes eltűnésük iránti várakozás nem élhet bennünk tehát, de az eddig így minősítettek számának a csökkenése iránti mindenképpen. Ennek a tendenciának a realitását már példázni is tudjuk. GERSTNER KÁROLY mostani lexicográfiai munkái közé tartozik a Magyar értelmező kéziszótár átdolgozásának munkatársaként a tömör etimológiák elkészítése, módosítása. GERSTNER a kézirat számos etimológiájából éppen a nemzetközi szavakat jelölő nk: rövidítést törölte. (A németen kívül ez — érthető módon — leginkább a latinból származtathatókat érinti, főként az Erdélyi magyar szótörténeti tár tényei alapján.)

Méltányolható megoldása a szerzőnek az, hogy a jelentések megadásáról terjedelmi okok miatt lemondott. Az az érve azonban, hogy „a főleg 3—4 vagy több jelentésű szavak szemantikai jellegzetességei már nem etimológiai, hanem belső jelentésfejlődési ügyek” (10) töprengésre, nagyobb léptékű kérdések végiggondolására készíthet bennünket. Kérdésünk megfogalmazásának módja (és természetesen a válasznak az esélye) nyilvánvalóan attól függ, hogy miként vonjuk meg magának az etimológiának a határait, azaz az eredeztetés felderítésében mekkora és milyen összefüggéseket, mekkora viszonyhálózatot világítunk meg. Így feltehetjük azt a kérdést például, hogy a szemantikai jellegzetességek közül valóban csak az „etimológiai ügy”, hogy megfelelést mutatunk ki az átadott és az átvett szó szemantikai jegyei, mezője stb. között? Etimológiai, de művelődéstörténeti szempontból is fontos körülmény, hogy a jövevényszóval csak ritkán vesszük át a t e l j e s jelentésstruktúráját. A befogadás, illetőleg a befogadás előrehaladott volta egyik jelének tartjuk az eredeti szóalak módosítását, de módosított, mert (már kezdettől) részlegesen átvett a jelentés is. Ez a mozzanat, a jelentés kiválasztása (vagy akár kiválasztódása), ha önmagában nem is árulkodik a befogadásról és annak mértékéről, nagyon szorosan etimológiai érdekű. Etimológiai szótáraink általában nemcsak a magyar szó „belső jelentésfejlődési ügyeire” térnek ki, hanem bemutatják az átadó nyelv szavának alapjelentését, illetve a poliszémiáját. A két jelentésszerkezet etimológiai szempontból két összefüggés kiemelését kívánja meg: egyrészt azt, amely a magyar első adatának jelentését az átadó nyelv jelentéseihez köti (például a m. *korhely* szónak sem az átvételkor, sem később nem volt a ném. *Chorherr*-nek megfelelő ’szerzeteskanonok’ jelentése), másrészt azt, amely a magyar jelentésváltozásokat az átadó nyelv jelentéseihez kapcsolja (a magyar poliszémia bővülése tudniillik lehet belső fejlődés, de lehet újabb jelentéskölcsönzés, mintakövetés eredménye is). Mindez különösen, mert közvetlenül érinti a kétszeres átvételűnek nevezettek csoportját. Mindezek alapján a fenti érvekhez megfontolásként azt tehetjük hozzá, hogy a több jelentésű szavak szemantikai jellegzetességei több szempontból etimológiai érdekek, s korántsem „belső jelentésfejlődési ügyek” csupán. Már csak azért sem, mert az átadó nyelv szemantikai jellegzetességeihez is több szálon köthetnek a magyar poliszémia kiépülése során.

Nagyon helyeselhető az a terminológiai újítás is, hogy a szerző a magyar lexicográfiában szokásos (nem kellően szabatos) *stílusminősítés* helyett a *lexémaminősítés*-t (7) alkalmazza. Aligha okoz zavart az, hogy a *minősítés* utótag az *etimológiai minősítés* (52) szókapcsolatban is felbukkan. (Vö. még „Azonos minősítésű [= mindkét szótárban német eredetűnek minősített] jövevényszók”: 10.) A magyar lexicográfiában a lexémaminősítések mutatják a legtarkább képet. Számos probléma vetődik fel egyrészt az azonos megnevezésű, de különböző jelentéstartalmú minősítések, másrészt a nagyon különbözőképpen tagolt minősítési rendszerek körében, illetőleg miatt. A lexémaminősítések az EWUng.-hoz igazodóan nagyon takarékosak: a jelek csak 1. kihalt (a XVIII. sz. óta nem adatolható) szót, 2. elavult vagy elavulóban levő szót és 3. tájszót jelölnek meg (9). GERSTNER KÁROLY munkája két oldalról is rávilágít a lexémaminősítések sajátos, etimológiai szótári problémájára. Egyrészt megfogalmazza (és adataival bizonyítja), hogy „a TESz. meglehetősen következetlen, hiszen gyakran olyankor sem minősíti a lexémát, amikor az nyilvánvalóan lehetséges és szükséges volna” (7), másrészt kiderül, hogy a kevés kategória miatt az EWUng.-ban is különböző helyzetű, más-más lexémaminősítést kívánó szavakat kell együvé „dobozolni”. Így lesz zsúfolt például az elavult, elavulóban levő szavak kategóriája. Olyan, az ÉKsz.-ban rendre *biz* minősítésű szavak szorulnak ide, mint a *bornírt*, a *pendlizik*, a *praliné*,

a *ripsz-ropsz*, a *smarni*, a *stikli* vagy a *vitriol*. Aligha lehet más a következtetésünk, mint az, hogy etimológiai szótáraink lexémaminősítéseit nem azért kell összhangba hozni (léptékben és az állásfoglalásokban is) az értelmező szótárakkal, mert ott mások és máshogy vannak, hanem főként azért, mert a szavak jelentéséhez, szókészleti státusához nemcsak kihalt, elavult vagy tájszó voltak tartozik hozzá szervesen, hanem másféle szókészleti rétegbe ágyazódásuk és nem utolsósorban szóhangulatuk is.

„Szótári anyag hasonló jellegű feltárására tudomásom szerint eddig még nem került sor” (6) — írja a szerző. Ez a jogosan leírt mondat, nem azt jelenti csupán, hogy GERSTNER KÁROLY tudja, mit végzett el. Elvégzett munkája a bizonyíték rá, hogy azt is tudja, mit kezdett el.

PUSZTAI FERENC